

O nekim sociološko-političkim aspektima vođenja NOR-a

U ratnom vrtlogu 1942—1945. godine pod dramatičnim i tragičnim okolnostima svaki pojedinac se morao opredjeljivati za jednu od »ponuđenih političkih platformi«. U tom vrlogu nastala je veoma »bogata riznica« političkog i moralnog ponašanja ljudi svih uzrasta i obrazovanja, svih socijalnih grupa, svih društvenih slojeva i klasa, nacija i narodnosti Jugoslavije. Znanstvena obrada ove »bogate riznice«, iskustva i pouke tog razdoblja naše historije od presudnog su značaja za našu sadašnjost i budućnost, kako u izgradnji koncepcije ONO tako i u usmjeravanju razvoja globalnog društvenog sistema Jugoslavije.

Ne treba posebno naglašavati da nije moguće obuhvatiti svu složenost, isprepletenost i izukrštenost brojnih interesa, sve bogatstvo ljudskih zanosa, drama i tragedija, uspona i padova koje nosi dugotrajan rat u kome nije bilo »jednolinijskih« ratova, već se borba vodila na svakoj stopi zemlje, a ratni kovitlac obuhvatao sve stanovništvo, od male djece do staraca, a »na miru« ostavljao samo poginule i umrle.

Kada se razmišlja o dramatici zbivanja na našem prostoru 1941—1945, ne može a da se odmah ne uoči kako je sva složenost i konfliktnost jugoslavenskog društva — klasna, nacionalna, regionalna, vjerska itd. — izbila u ratu i revoluciji elementarnom snagom. Na samom početku okupacije 1941. godine vladala je opća zbunjenost najvećeg dijela masa, koje su ostale bez ikakvih rukovodstava, od nacionalnog do lokalnog nivoa. Okupator je stvorio stanje užasa, vješala i logora, a iskorištavajući složenost i konfliktnost situacije uspio je da pokrene bratoubilačke, vjerske i građanske oružane borbe. Na tlu Jugoslavije okupatori i kvislinzi su pokrenuli užasan brato-

ubilački sukob kakav se u Evropi već dugo ne pamti. A oni su to mogli učiniti jer su im prethodni režimi dobrim dijelom pripremili političke uvjete.

Problem KPJ u takvoj situaciji je bio kako brojne, često proturječne, pa čak i antagonističke interese povezivati, usklađivati i orijentirati u željenom pravcu, u ovom slučaju u borbu protiv okupatora i za revolucionarni preobražaj društva.

Pred početak NOB i revolucije KPJ s desetak hiljada članova i SKOJ djeluje u okupiranoj zemlji, a okupator i kvislinzi organizirani su u svim nacionalnim sredinama. Buržoaska kontrarevolucija je uz sebe vezala dio masa na raznim platformama — od politike čekanja i vezivanja za zapadne saveznike do otvorene suradnje s okupatorima u oružanoj borbi protiv revolucije. Jedan od glavnih političkih problema bio je kako spriječiti »ostvarivanje« interesa jednog dijela masa na platformi koju je nudila kontrarevolucija, ukazujući im kako je ostvarivanje njihovih interesa moguće jedino na kursu NOB i revolucije.

Kao malobrojna, ali kadrovska i monolitna organizacija (revoluciju je započela sa svega 9000 članova i 30000 članova SKOJ-a). KPJ je odsudnu borbu vodila za *političko jedinstvo radnih masa*. Malo tko je mogao očekivati da jedna partija s tako malobrojnim organiziranim snagama može izvesti revoluciju i osvojiti političku vlast. I zaista, ne može se shvatiti kako je KPJ mogla izvesti revoluciju 1941—1945. godine *bez poznavanja i razumijevanja historijske situacije* u kojoj se razvijala kapitalistička Jugoslavija u razdoblju 1918—1941. godine, jer je upravo sistem socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja glavni krivac za kapitulaciju 1941. godine, a borba da se ne povrati to stanje glavna motivacija masa za učešće u revoluciji. Isto tako, naravno, bez razumijevanja nacionalne i socijalne drame i tragedije u koju je fašizam bacio sve naše narode u drugom svjetskom ratu, također se ne može shvatiti širina NOR-a.

Dio masa nastojao je u toku rata da se ne opredjeljuje, te se naročito uporna politička borba vodila za utjecaj na te mase.

Način prelaska masa na stranu NOB i revolucije znatno se razlikovao od načina tzv. čistih klasnih revolucija. Spektar motiva bio je u našoj revoluciji znatno širi, isprepleteniji, zamršeniji, što je proizlazilo iz složenih socijalnih i nacionalnih okolnosti. Ta složenost je uvjetovala i fenomen etapnih ciljeva NOB.

Etapni ciljevi jesu bili u okvirima ostvarivanja socijalističke revolucije, ali su mnogi znaci, simboli, parole bili »prikriveni«. U toku izvođenja revolucije oni su se postepeno »otkrivali« masama u skladu

u uvjetima koji su postepeno sazrijevali. Ciljevi proleterske revolucije posredovani su nešto drugačijim parolama, jer dio masa ne bi prihvatio otvorene parole socijalističke revolucije. Historijska je činjenica da su »komunističke parole« u toku revolucije 1941. i 1942. godine nailazile na otpor jednog dijela narodnih masa i to je bio jedan od glavnih uzroka privremenog poraza ustanka u nekim krajevima. I sama Komunistička partija Jugoslavije kao konkretna organizacija cijelo vrijeme rata bila je »prikrivena«, a mase su znale da ih upravo KPJ predvodi u NOB i revoluciji. Fenomen »prikrivanja« KPJ je, naravno, mnogo širi. Jedan od razloga zbog kojih je Partija morala »skrivati« »svoje« revolucionarne ciljeve, bio je neprijateljski stav zapadnih saveznika prema narodnooslobodilačkoj borbi, a posebno međusobni odnosi SSSR-a i zapadnih sila, itd.

Najveći je problem bio savladavanje golemih teškoća u prvoj fazi revolucije, kada je trebalo širok spektar različitih interesa i izokrenute svijesti masa pridobiti za platformu NOP-a. To »preokretanje« svijesti o stvarnim interesima masa, odnosno njihovo pridobijanje za NOB djelo je KPJ. Okolnosti o kojima govorimo, međutim, ne govore u prilog teze da je trebalo odstupiti od programa socijalističke revolucije. Naprotiv, to bi bio poraz ustanka i NOB. Pobjeda revolucije upravo na parolama borbe za novu federativnu Jugoslaviju i narodnu vlast, dokaz je da se nije smjelo odstupiti od programa revolucije.

Samo na osnovu široke programske koncepcije, koja nije bila i nije smjela biti usko klasna koncepcija proleterske revolucije, Komunistička partija Jugoslavije mogla je pokrenuti široke mase u oslobodilački rat i narodnu revoluciju. Međutim, bez obzira na širinu učešća masa i tome primjerice oblike rata i revolucije, cjelina historijskih promjena je bila zasnovana na teorijskim i idejnim orijentacijama socijalističkih revolucija naše epohe. Strategija se zasnivala na stavu da je socijalistička revolucija, revolucija radničke klase, da je vodi radnička klasa i njena komunistička avangarda; zatim se zasnivala na lenjinističkoj koncepciji revolucije gdje je značajan stav da revolucija ne mora čekati iscrpljivanje kapitalističkog razvoja društva, što znači da i u manje razvijenim društvima u određenoj međunarodnoj situaciji postoji mogućnost izvođenja revolucije.

Bitna je odlika cjelokupnog razvoja revolucionarne strategije bila u tome što je očuvan integritet KPJ kao revolucionarnog subjekta. KPJ nije dopustila da ona kao revolucionarni subjekt bude upletena u takve političke simbioze koje će je sputavati u daljim koracima revolucije. Zahvaljujući tom integritetu, KPJ je, čak i onda kad nije imala sasvim jasan plan daljih faza revolucije, stvarala

pretpostavke i osiguravala osnovu za dalje razvijanje svoje strategije revolucije.

Partija je, s gledišta komunističkog cilja socijalističke revolucije, bila idejno čista i unutar nje nije bilo ideoloških natruha iz arsenala ideologije, politike i morala građanskog društva. Koliko god je tražila čak i savez sa buržoaskim snagama, ona je za sebe kao pokret bila idejno čista i nije pravila kompromis. J. B. Tito je uvijek posebno budno čuvao tu čistotu Partije.

Zahvaljujući tom integritetu, KPJ je uspješno rješavala pitanje odnosa pokreta i ciljeva kao jedno od osnovnih pitanja »dijalektike« revolucije.

Kao što je rečeno, problem je uvijek, kako u svakoj datoj etapi i u svakoj datoj odluci, osiguravati krajnji cilj posredstvom niza etapnih ciljeva. U narodnooslobodilačkom ratu Partija čuva integritet i komunističkog pokreta, ali i integritet narodnooslobodilačkog rata, i upravo time istovremeno osigurava integritet krajnjih ciljeva. Tako su se u strategijske ciljeve rata protiv okupatora utkivali i ciljevi likvidacije buržoaskog društva, buržoazija se razvlašćivala kao politička i ekonomska snaga, a stvarao nov politički sistem u kojem će radnička klasa imati vlast.

Taj se proces razvijao čak i kad nije bio do kraja domišljen, kad nije bio shvaćen od svih socijalnih snaga koje su revoluciju nosile.

Motivi za sudjelovanje u socijalnoj revoluciji bili su i različiti: negdje je to bio otpor okupatoru na liniji vjekovnih oslobodilačkih borbi protiv tuđina i zavojevača, negdje alternativa bratoubilačkom ratu, negdje strah od obnove starog, predratnog hegemonističkog režima, negdje socijalno nezadovoljstvo siromašnih i ugnjetavanih itd. Komunistički pokret je uspio svojim integritetom klasnog pokreta da sve spomenute i nespomenute motive »unesu u igru«; sve su to bili sastavni dijelovi revolucionarnog pokreta masa, tako da su svi ti motivi postali dio ukupnog revolucionarnog kretanja i u tome je bila snaga revolucionarnog pokreta.

Na drugoj strani su bili motivi, razlozi, uzroci koji su upućivali jedan dio radnih masa da idu u tabor kontrarevolucije. Bilo je ne malo seljaka, radnika, intelektualaca, dakle, radnih masa, koje su mislile da u kontrarevolucionarnom taboru mogu ostvariti svoje klasne i nacionalne interese.

Neki su se priklonili kontrarevoluciji jer su pali u zabludu misleći kako borci oslobodilačkog rata hoće obnovu Kraljevine Jugoslavije, a drugi opet upravo zato što se KPJ borila protiv njene obnove; treći su vjerovali da u sukobu velikih sila mali narodi treba da čute, što je bila poznata politika čekanja; kod nekih, naročito

deklasiranih elemenata, lumpen-proletera i sl. fašizam je uspio razviti najgore ljudske strasti za pljačkom i osvetom. KPJ je vodila upornu borbu nastojeći da presječe, da onemogući da se ti i slični interesi ostvaruju na suprotnoj strani, to jest da spriječi da se težnje za nacionalnom emancipacijom ne vežu za kontrarevoluciju, za tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku, za četnički pokret Draže Mihailovića itd. Radilo se, dakle, o dvostrukom procesu: s jedne strane, kako neposredne, dotad formirane i u daljem toku nastale, a različite interese u društvu, i to onih snaga koje mogu biti učesnici pokreta, vezati za etapne i dalekosežne ciljeve revolucije, a s druge strane, kako presjeći veze tih interesa s neprijateljem. Svojim humanizmom prema onima iz redova običnih ljudi koji su privremeno bili na strani neprijatelja, NOV i POJ su osvajali simpatije masa.

I pored začuđujuće velikih rezultata u pridobijanju širokih masa za NOP, u taboru kontrarevolucije, boračku masu činili su seljaci i radnici pod komandom pripadnika vladajuće klase, kao njeno puko i nesvjesno oruđe, kao topovsko meso okupatora. Dio seljaka i radnika NOP nije uspio pridobiti za sebe.¹

Mnoštvo i spektar različitih motiva opredeljenja za i protiv okupatora, za i protiv NOP-a, za i protiv obnove stare, odnosno stvaranja nove Federativne Jugoslavije, u krajnjem se svode na klasni i nacionalni interes, koji su se u nekim sredinama javljali u obliku razvijene i napredne, a u nekim u obliku nerazvijene i nazadne svijesti i spoznaja, o čemu se zapravo radilo u ratu 1941—1945. godine.

Iako je radnička klasa bila hegemon revolucije, dijelom svojim aktivnim učestvovanjem, a još više posredstvom Partije, ona nije predstavljala najbrojniju snagu revolucije, jer je ona u socijalnoj strukturi jugoslavenskog društva učestvovala s oko 10%, a seljaštvo s blizu 80%. Osim toga, i brojni drugi razlozi su uticali da seljaci čine ogromnu većinu partizana, tj. revolucionarne armije, a radnici manjinu. I seljaštvo je bilo u stalnoj borbi za demokratska i nacionalna prava u staroj Jugoslaviji, izvođenje revolucije u obliku partizanskog rata je aktiviralo seljaštvo naročito u brdskim i planinskim oblastima, gdje je ono činilo i 90% stanovništva, oblik izvođenja revolucije je prebacio težište borbe iz gradova na sela, itd. Jedinice NOVJ su se borile uglavnom na širokim prostranstvima izvan gradova, koje je okupator pretvorio u tvrđave u kojima je bilo mjesta samo za borbu diverzantskih grupa.

¹ Prema nekim procjenama u oružanim snagama NDH najveći broj dostignut u toku rata bio je blizu 200.000, a u četnicima blizu 100.000, dakle, oko 300.000 bez kvislinških jedinica drugih naroda i narodnosti Jugoslavije, činili su radnici i seljaci.

Opredjeljivanje seljaštva je pokazalo da se u Jugoslaviji nije ponovila klasična podjela masa kao na primjer u Rusiji. Ima toliko mnogo slučajeva da je kontrarevolucija lakše pridobijala za sebe neke siromašne seljake, jer su oni bili mnogo zaostali i »podobniji« kao plijen reakcionarnih snaga, a isto tako ima ne malo slučajeva da su bogatiji seljaci prilazili NOP-u, jer im je horizont poznavanja realnosti i spoznaja o razvoju budućnosti bila mnogo dublja. Masovna baza NOV su bili srednji seljaci.

Upadljiva je činjenica velikog odziva inteligencije u revoluciji, što na primjer, nije bio slučaj u Rusiji. Ona je imala znatnu ulogu i u vođenju rata i revolucije. Značajan je indikator, iako nije presudan, i to što je od 212 heroja proglašanih do 1951. godine, a poginulih u NOB, 109 iz redova inteligencije.

Pa ipak, relativno mali broj radnika u partizanima predstavljao je najvažniji faktor upornosti, čelične volje, nepokolebljivosti, cement koji je »držao u rukama« seljačke mase sklone malodušnosti, kolebljivosti pa i predaji, naročito poslije masovnog ustanka i prvih većih poraza u bitkama. Odlučujuću ulogu u NOB imala je omladina,² koja je dobrim dijelom privukla na stranu revolucije stariju braću i sestre i roditelje.

Zajedno i isprepletano s klasnim, presudan faktor uspjeha ili poraza revolucije imao je nacionalni faktor u dvostrukom vidu: i kao pitanje oslobođenja od okupatora i kao pitanje državnog uređenja buduće Jugoslavije.

S punim se pravom neprekidno ponavlja da je praksa potvrdila da se u rat protiv okupatora ne bi mogle pokrenuti široke mase niti bi ove pod onako teškim uvjetima borbe mogle izdržati do kraja bez jasne perspektive da se oružana borba protiv okupatora i njegovih pomagača ne vodi za restauraciju protunarodnog režima stare Jugoslavije, već za pravedniji društveni poredak, za novu Jugoslaviju, ravnopravnu zajednicu svih naroda i narodnosti koji žive u njoj.

Jugoslavija se ne može održati bez povjerenja među njezinim narodima i narodnostima. Zato se glavna borba vodila za povjerenje među jugoslavenskim narodima, za bratstvo i jedinstvo među njima, a ono se ostvarivalo na orijentaciji izgradnje federativnog državnog uređenja u kojem će biti ostvarena ravnopravnost svih naroda i narodnosti, što je trebalo *odmah i u praksi ostvarivati u granicama mogućnosti ratnih uvjeta*.

² Do jeseni 1943. godine 75% partizana su bili omladinci od 16 do 21 godine. U ratu je poginulo oko 80.000 članova SKOJ-a, tj. omladine do navršene 18. godine. Od 212 poginulih narodnih heroja (proglašanih do 1951. godine), 90% je bilo ispod 23 godine.

U duhu svog programa KPJ je od samog početka ustanka ugrađivala konstitutivne elemente nove Jugoslavije na principima demokratskog i federativnog državnog uređenja. To se izrazilo već u početnoj organizaciji ustanka. Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, formiran 27. juna 1941. godine od strane CK KPJ, preuzeo je funkciju političkog i vojnog rukovođenja NOB na čitavoj teritoriji Jugoslavije, dok su u *svim njenim zemljama obrazovani nacionalni vojni štabovi*. Odmah u prvoj fazi ustanka počela je izgradnja novog sistema političke vlasti *također na federativnom principu*.

Čim je situacija to omogućila, 29. XI 1943. godine, u Jajcu je donijeta odluka da se Jugoslavija izgradi kao demokratska federativna država ravnopravnih naroda, s federativnim jedinicama Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom, Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom.

Opće je poznato, ali je relativno malo artikulirano, koliko je pravilan stav o nacionalnom pitanju utjecao na razvoj revolucije. To se odnosi naročito na one nacije koje su bile, ili su poslije rata mogle biti, u neravnopravnom položaju. Konačno, o njihovom nacionalnom pitanju i jeste riječ kada se govori o nacionalnoj politici KPJ. U vezi s tim dozvoljavamo sebi veoma smjelu hipotezu: upornost i stabilnost u socijalističkoj revoluciji 1941—1945. godine proizilazila je i iz saznanja da bi obnova kapitalističke Jugoslavije značila obnovu nacionalne neravnopravnosti. Dio mase onih nacija koje su u staroj Jugoslaviji u nacionalnom pogledu bili neravnopravni prihvaćao je parolu NOB u onoj mjeri u kojoj se borba ocrtavala i kao borba za ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji.

Rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji zavisilo je prvenstveno od poraza reakcionarnih društvenih snaga koje su se borile za obnovu velikosrpskog hegemonizma (četnički pokret Draže Mihailovića) i od sloma snaga koje su se borile za velikohrvatski separatizam (ustaški pokret Ante Pavelića), odnosno buržoazije tih dviju brojno najvećih nacija. Bez poraza tih snaga nezamisliva bi bila obnova Jugoslavije na federativnoj osnovi.

U toku NOR-a i socijalističke revolucije nastajali su i novi međuljudski i društveni odnosi, iako vlasnički kao temeljni društveni odnosi nisu bili mijenjani.

Nove odnose među ljudima unosili su, s jedne strane, komunisti, a s druge strane, pobunjeničke seljačke mase iz čega je nastala svojevrsna narodna »primitivna« demokracija. U partizanskim jedinicama vladali su strogi, drugarski, skoro familijarni odnosi. Partizani su slo-

bodno birali svoje komandire, a na četnim konferencijama kao na pravim »narodnim parlamentima«, borci su slobodno kritizirali svoje starješine za propuste i nedostatke i loše ponašanje, ili im se davala priznanja za dobro što su učinili. Taj stil odnosa je, dijelom, bila »kopija odnosa« koji su vladali u ćelijama KPJ, a prenosili su se i na omladinske organizacije, narodne odbore i na masovne zborove po selima na oslobođenoj teritoriji. Ljudi su nalazili u tome sličnosti s kolektivnom tradicijom starih patrijarhalnih odnosa. Kroz to se stvarala svijest kako se u temelju ruši staro društvo nepravde, nejednakosti, mržnje, egoizma i neslobode, a gradi društvo pravde, jednakosti, slobode i bratske i sretne budućnosti. Za razliku od starog društva, uvodi se pravo glasa za žene i omladinu od 18 godina. Žene ulaze u sve organe nove vlasti, postaju borci i rukovodioci u partizanskim jedinicama, što je bilo nezamislivo naročito u zaostalim seljačkim sredinama u staroj Jugoslaviji.

Masovni ustanak i ulazak milionske mase na pozornicu velikih historijskih mijena doveo je do stvaranja desetina hiljada rukovodilaca od najnižeg do najvišeg nivoa. Surova škola rata razvijala je masovnu inicijativu, koja je imala neograničeni prostor razvijanja. Vojne jedinice, organi vlasti, političke organizacije, rajoni i regije bile su danima pa i mjesecima bez kontakta s višim komandama, instancama i centrima upravljanja i morale su samostalno voditi »svoj vlastiti«, »mali« rat. Bili su to, današnjim jezikom rečeno, mnogobrojni oblici samoupravljanja, kako u vojnim jedinicama tako i u organizacijama koje su obuhvaćale široke mase ljudi. Gotovo da nije bilo nikoga tko nije pripadao nekoj organizaciji: djeca u pionirskim organizacijama, omladina u SKOJ-u i USAOJ-u, žene u AFŽ, skoro svi ostali u JNOF-u, odnosno u raznim oblicima organa nove vlasti. Ova, naoko preorganiziranost, spajala se s spontanošću masa, što je »proizvodilo« vrlo visoki učinak svake akcije.

U surovoj borbi, u kojoj je plamen rata uništavao i kuće i imovinu, raspodjela dobara je morala biti ravnomjerna, što je još više razvijalo revolucionarni asketizam kao način održavanja života i uspjeha u borbi.

Među mnogim komunistima razvijala se »mesijanska« svijest i uvjerenje da su oni izabranici koji su pozvani da vode narod u veliku i sretnu budućnost. Stvarala se optimistička vizija budućnosti s elementima utopije, naročito među omladinom, a to je davalo neizmjernu snagu da se izdrže surovi uvjeti života i borbe. Ta, dijelom ideologizirana i utopijska vizija budućnosti, bila je prava materijalna sila, naročito u svijesti i srcima miliona mladih, što je neprocjenjiv doprinos uspjehu u ratu.